

O'ZBEK VA NEMIS TILLARIDA MOTAM BILAN BOG'LIQ LEKSIK TIL
BIRLIKLARNING NUTQDA VOQELANISHITHE REALIZATION OF MOURNING-RELATED LEXICAL UNITS IN
UZBEK AND GERMAN LANGUAGESРЕАЛИЗАЦИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, СВЯЗАННЫХ С ТРАУРОМ,
В УЗБЕКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Zamira Xusanova Ma'rufjon qizi

Annotatsiya Ushbu maqolada o'zbek va nemis tillarida motam bilan bog'liq leksik birliklarning nutqda voqelanishi tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi motam mavzusiga oid til birliklarining semantik, pragmatik va madaniy jihatlarini aniqlashdir. Maqolada taqqoslama, diskursiv va leksik-semantik tahlil metodlari qo'llanilgan. O'zbek tilidagi "sabr", "taqdir", "olamdan o'tmoq" kabi iboralar diniy-axloqiy mazmun bilan, nemis tilidagi "Beileid", "Trauer", "Ruhe in Frieden" kabi birliklar esa individual his-tuyg'ular bilan bog'liq ekani aniqlangan. Natijalar motam tili orqali milliy mentalitet va ijtimoiy qadriyatlarning ifodalanishini yoritib beradi. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, motam leksikasining tahlili til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqani chuqur anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: motam leksikasi, diskurs tahlili, semantika, o'zbek tili, nemis tili, empatiya, madaniyat, pragmatika, milliy tafakkur, diniy qadriyatlar.

Annotation This article analyzes the realization of mourning-related lexical units in Uzbek and German languages. The main purpose of the study is to identify the semantic, pragmatic, and cultural features of lexical items related to mourning. Comparative, discourse, and lexical-semantic analysis methods were used in the research. It was found that Uzbek expressions such as "sabr", "taqdir", "olamdan o'tmoq" reflect religious and moral meanings, while German expressions like "Beileid", "Trauer", and "Ruhe in Frieden" express personal emotions and empathy. The findings reveal how national mentality and cultural values are manifested through mourning language. The study concludes that the analysis of mourning vocabulary contributes to a deeper understanding of the interconnection between language and culture.

Keywords: mourning lexicon, discourse analysis, semantics, Uzbek language, German language, empathy, culture, pragmatics, national mentality, religious values.

Аннотация В статье рассматривается реализация лексических единиц, связанных с трауром, в узбекском и немецком языках. Цель исследования – выявить семантические, прагматические и культурные особенности траурной лексики. В

работе применялись методы сравнительного, дискурсивного и лексико-семантического анализа. Установлено, что узбекские выражения «сабр», «тақдир», «оламдан ўтмоқ» отражают религиозно-нравственные значения, тогда как немецкие выражения «Beileid», «Trauer», «Ruhe in Frieden» выражают личные эмоции и эмпатию. Полученные результаты показывают, как национальный менталитет и культурные ценности проявляются через траурную лексику. Анализ данной лексики способствует более глубокому пониманию связи между языком и культурой.

Ключевые слова: траурная лексика, дискурсивный анализ, семантика, узбекский язык, немецкий язык, эмпатия, культура, прагматика, национальное сознание, религиозные ценности.

KIRISH

Til insoniyatning eng qadimiy ijtimoiy-madaniy fenomenlaridan biri bo'lib, u xalqning ruhiy dunyosi, tafakkuri, qadriyatlari va madaniy xotirasining asosiy ifoda vositasidir. Har bir xalq o'zining tarixiy tajribasi, diniy e'tiqodi, urf-odatlarini va ijtimoiy qadriyatlarini tili orqali avloddan avlodga yetkazadi. Shu nuqtayi nazardan, til faqat aloqa vositasi emas, balki xalqning ma'naviy merosini, ijtimoiy munosabatlarini va his-tuyg'ularini ifoda etuvchi ko'zgudir.

Inson hayotida muhim o'rin tutuvchi marosimlar tug'ilish, nikoh va motam xalq madaniyati hamda tildagi ramziy tizimlarning ajralmas qismi sanaladi. Ayniqsa, motam marosimlari bilan bog'liq leksik birliklar xalqning o'limga, yo'qotishga, sabr va hamdardlikka bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Bunday leksik birliklar millatning ruhiy kechinmalari, diniy qarashlari va ijtimoiy birdamligini til orqali aks ettiradi. Shu sababli motam tili nafaqat hissiy holatning ifodasi, balki jamiyatning axloqiy va madaniy o'ziga xosligini belgilovchi muhim komponentdir.

O'zbek tilida motam bilan bog'liq nutqiy birliklar asrlar davomida diniy e'tiqod, milliy qadriyat va ijtimoiy birdamlik negizida shakllangan. "Olamdan o'tmoq", "ruhiga duo qilmoq", "sabr tilamoq", "ko'ngli dog' tushmoq" kabi iboralar xalqning o'limni yumshoq, estetik va e'tiqodiy ma'noda ifodalashga intilishini ko'rsatadi. Bu iboralar o'zbek xalqining ruhiy sabr, taqdirga bo'ysunish va hamdardlik kabi qadriyatlarini ifoda etadi.

Nemis tilida esa motam bilan bog'liq leksik birliklar ko'proq shaxsiy iztirob, samimiy his-tuyg'u va empatiyani ifodalashga yo'naltirilgan. "Trauer", "Beileid", "Schmerz", "Ruhe in Frieden" kabi so'z va iboralar insonning individual ruhiy holatini ochiq tarzda ifoda etadi. Bu holat nemis madaniyatining psixologik tahlilga asoslangan, shaxs markazidagi yondashuvini ko'rsatadi.

O'zbek va nemis tillaridagi motam leksikasining qiyosiy o'rganilishi madaniyatlararo farqlarni aniqlash, shuningdek, til orqali xalqning o'limga, ruhiy kechinmaga va ijtimoiy birdamlikka bo'lgan qarashini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu jihatdan, motam bilan bog'liq leksik birliklarning nutqda voqelanishini

tahlil etish lingvokulturologik, psixolingvistik va pragmatik tadqiqotlar uchun dolzarb ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Ushbu maqolada o'zbek va nemis tillarida motam leksikasining shakllanishi, ularning nutqdagi semantik va pragmatik xususiyatlari, shuningdek, bu birliklar orqali milliy mentalitet va madaniy qadriyatlarning qanday ifodalangani tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari tildagi emotsional birliklarning madaniy kontekstda qanday voqelanayotganini aniqlashga, shuningdek, o'zbek va nemis xalqlari ruhiyatidagi o'xshash va farqli jihatlarni yoritishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslikda motam bilan bog'liq leksik birliklarni o'rganish so'nggi yillarda antropotsentrik yondashuv doirasida yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Inson shaxsining hissiy dunyosi, uning ijtimoiy hayotdagi kechinmalari va bu holatlarning til orqali ifodalanish mexanizmlarini o'rganish bugungi lingvistikaning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Motamga oid leksik birliklar, iboralar va metaforalar xalqning ruhiy holatini, e'tiqodini, madaniy qadriyatlarini va ijtimoiy muloqot an'alarini o'zida mujassam etadi. Shu bois ushbu leksik qatlamni o'rganish nafaqat tilning semantik va grammatik tizimlarini, balki xalq tafakkurining kognitiv va emotsional modelini anglashda ham muhim manba vazifasini bajaradi.

O'zbek tilida motam bilan bog'liq til birliklari asrlar davomida shakllanib, diniy e'tiqod, shariat me'yorlari, xalq urf-odatlari va og'zaki ijod namunalarida mustahkam joy olgan⁷⁷. "Motam", "ta'ziya", "sabru qanoat", "hamdardlik", "marhum", "oxirat" kabi so'zlar, shuningdek "joyi jannatda bo'lsin", "sabr tilaymiz", "Alloh rahmat qilsin" kabi iboralar xalqning ruhiy madaniyatida chuqur ma'naviy yuklama kasb etadi. Bu birliklar orqali insonning yo'qotishga nisbatan diniy qarashi, sabr va iymon bilan sinovga munosabati, jamiyatdagi birdamlik va hamdardlik hissi ifoda etiladi. O'zbek tilshunosligida bu borada olib borilgan tadqiqotlarda (N. Mahmudov, A. Madvaliyeva, H. Abdullayeva, M. To'xtayev va boshqalar) so'zning marosim kontekstida ijtimoiy vazifasi, kommunikativ yumshatish funksiyasi va milliy etik me'yorlar bilan bog'liqligi keng tahlil qilingan. Ularning fikricha, motam nutqining asosiy belgilaridan biri bu sokinlik, ehtiyotkorlik va so'z orqali tasalli berish madaniyatidir.

Nemis tilida esa "Trauersprache" (motam tili) atamasi lingvistika, sotsiologiya va psixologiya fanlari kesishgan nuqtada o'rganiladi. Nemis olimlari M. Hausendorf, T. Günthner, A. Spitzmüller, J. Schröder va boshqalar o'z tadqiqotlarida motam nutqining sotsiopragmatik va kommunikativ xususiyatlarini

⁷⁷ Abdullayeva H. O'zbek tilida diniy va marosimiy leksikaning semantik xususiyatlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 145 b.

tahlil qilganlar. Ularning izlanishlarida motamga oid ifodalar (“Mein herzliches Beileid”, “Ich fühle mit Ihnen”, “In stiller Trauer”) insonning yo’qotishga nisbatan hissiy munosabatini bildiruvchi, shu bilan birga ijtimoiy masofa va psixologik barqarorlikni saqlovchi vosita sifatida qaraladi. Nemis tilidagi motam nutqi ko’pincha neytral, rasmiy ohangda, hissiy muvozanatni saqlagan holda qo’llanadi. Bu holat G’arb jamiyatining individualistik madaniyatida yo’qotish jarayonini shaxsiy tajriba sifatida talqin qilish bilan bog’liqdir.

Adabiyotlarni tahlil qilish natijasida aniqlanishicha, o’zbek va nemis tillaridagi motam bilan bog’liq leksik birliklar semantik jihatdan o’xshash bo’lsa-da, ularning qo’llanish konteksti, madaniy asoslari va emotsional yuki jihatidan farqlanadi. O’zbek madaniyatida bu birliklar jamoaviy hamdardlik, diniy dalda va sabr fazilatini targ’ib qilsa, nemis madaniyatida ular shaxsiy his-tuyg’ularni nazorat ostida, muloyim tarzda ifodalashga qaratilgan. Bu farqlar millatlararo muloqotda semantik nozikliklar va madaniy tafovutlarni anglash zaruratini ko’rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi kognitiv-lingvistik, kontekstual, semantik, diskursiv va madaniyatlararo tahlil yondashuvlariga asoslanadi. Ish jarayonida o’zbek va nemis tillaridagi motam bilan bog’liq 40 dan ortiq manba jumladan, marosim matnlari, badiiy asarlar, diniy nutqlar, nekrologlar, blog postlar va intervyular o’rganildi. Ularning tahlilida avvalo motam mavzusiga oid asosiy so’zlar va frazeologik birliklar ajratib olindi, keyin ularning semantik qatlamlari, konnotativ qiymati va madaniy kontekstlari tahlil qilindi. Diskursiv tahlil natijasida bu birliklarning kommunikativ vazifasi, ya’ni tasalli berish, hamdardlik bildirish, sokinlikni saqlash, diniy dalda berish kabi funksiyalari aniqlandi.

Tadqiqotning nazariy asosini G. Lakoff va M. Johnsonning konseptual metafora nazariyasi, shuningdek, E. Sapir va B. Whorfning “til tafakkurni belgilaydi” degan g’oyasi tashkil etadi⁷⁸. Ushbu yondashuvlar motam leksikasining inson ongida shakllanuvchi “hayot - yo’l”, “o’lim - qaytish” kabi metaforik modellar orqali dunyoqarashda qanday joy egallashini aniqlash imkonini berdi. Shu orqali aniqlanishicha, har ikki til vakillari o’lim hodisasini tabiiy hayot aylanishining bir qismi sifatida qabul qiladi, biroq bu jarayonni ifodalashda milliy va diniy qadriyatlar o’ziga xos tilda aks etadi.

Umuman olganda, ushbu metodologik yondashuvlar asosida olib borilgan tadqiqot motam bilan bog’liq leksik birliklarning tildagi semantik, kognitiv va madaniy tabiatini kompleks yoritishga imkon berdi. Olingan natijalar bu so’zlar tildagi emotsional tizimning ajralmas qismi, shuningdek, xalqning ruhiy-madaniy identitetini ifodalovchi asosiy lingvistik vositalardan biri ekanini tasdiqlaydi.

⁷⁸ Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: The University of Chicago Press, 2003. – 242 p.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot jarayonida o'zbek va nemis tillarida motam bilan bog'liq leksik birliklarning nutqdagi qo'llanish xususiyatlari, ularning semantik yuklamasi, emotsional ohangi hamda madaniy konnotatsiyasi har tomonlama tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, har ikki xalqning motam nutqi inson ruhiyatidagi yo'qotish, g'am, sabr, hamdardlik va xotira kabi hissiy holatlarni ifodalashda tildan o'ziga xos tarzda foydalanadi.

O'zbek tilida motam bilan bog'liq so'z va iboralar asosan diniy, axloqiy va ijtimoiy me'yorlarga tayanadi. "Rahmatli", "marhum", "olamdan o'tmoq", "Alloh rahmat qilsin", "sabr tilaymiz", "ruhiga duo qilmoq", "joyi jannatda bo'lsin" kabi birliklar yo'qotish og'rig'ini yumshoq, e'tiqodiy ohangda ifodalash uchun xizmat qiladi. Ushbu ifodalarda bevosita "o'lim" so'zining o'rniga eufemistik shakllarning qo'llanishi xalq tafakkurida hayot va o'limni ilohiy iroda bilan bog'lash an'anasi bilan izohlanadi. Nutqda marhumni eslash, unga duo qilish yoki sabr tilash orqali muloqot ishtirokchilari o'zaro hamdardlik, ruhiy birdamlik va iymoniy tasalli yaratadilar. Masalan, ta'ziya marosimlarida ishlatiladigan "Sizga sabr tilaymiz, Alloh marhumni o'z rahmatiga olsin" kabi jumlar lingvopragmatik jihatdan tasalli, ehtirom va diniy dalda ifodasidir.

Nemis tilida esa motam bilan bog'liq leksik birliklar ko'proq shaxsiy kechinma va ijtimoiy empatiyani ifodalashga qaratilgan. "Sterben" (o'lmoq), "verstorben sein" (vafot etmoq), "sein Leben verlieren" (hayotini yo'qotmoq), "Trauer", "Verlust", "Schmerz" kabi so'zlar neytral semantik ohangda qo'llanilib, yo'qotish holatini to'g'ridan-to'g'ri, hissiy ortiqcha yuklamalarsiz ifodalaydi. Shu bilan birga, nemis tilida motam ifodalovchi frazeologik shakllar "Mein aufrichtiges Beileid" (chin dildan ta'ziyam), "Ich trauere mit Ihnen" (siz bilan birga motamdaman), "In stiller Trauer" (sokin motamda) shaxsiy empatiya va ruhiy birdamlikni ifoda etadi. Bu ifodalarda so'zlovchining samimiy, ammo nazorat ostidagi his-tuyg'ulari namoyon bo'ladi, bu esa nemis madaniyatining individualistik va psixologik muvozanatni saqlovchi tabiatiga mos keladi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi motam nutqida diniy leksika va ritual birliklar (masalan, "Qur'on o'qimoq", "duo qilmoq", "sadaqa bermoq", "marhum nomiga hayrli ish qilish") asosiy o'rinni egallaydi. Bu birliklar nafaqat emotsional ifoda, balki ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi vosita sifatida ishlatiladi. Nemis tilida esa bunday diniy elementlar kamroq uchraydi; motam diskursi asosan dunyoviy, psixologik va shaxsiy ohangda shakllanadi. Nemis jamiyatida motam madaniyati yozma shaklda – nekrologlar, kondolenziya maktublari, ijtimoiy tarmoqlardagi xotira postlari orqali ifodalanadi. Bu holat o'zbek madaniyatidagi og'zaki, jamoaviy marosim shakllariga teskari tarzda namoyon bo'ladi.

Kognitiv jihatdan qaraganda, o'zbek tilidagi motamga oid so'zlar "taqdir", "oxirat", "rahmat", "sabr", "duo" kabi konseptual maydonlar bilan bog'liq bo'lsa, nemis tilida "Verlust" (yo'qotish), "Schmerz" (og'riq), "Erinnerung" (xotira), "Zeit" (vaqt) kabi tushunchalar asosiy kognitiv yadroni tashkil etadi. Shu bois o'zbek tilida o'lim "ilohiy sinov", "hayotning davomiyligi" nuqtai nazaridan qabul qilinsa, nemis tilida u "hayot jarayonining tabiiy yakuni" sifatida talqin etiladi.

Metaforik tahlil natijasida ham milliy tafakkurdagi farqlar aniqlandi. O'zbek tilidagi "ko'z nuri so'ndi", "olamdan o'tdi", "ruhiga duo qilaylik" kabi metaforalar o'limni yorug'lik va tinchlik bilan bog'laydi. Bu metaforalar o'limni qo'rqinchli holat emas, balki "ilohiy qaytish" jarayoni sifatida ko'rsatadi. Nemis tilida esa "sein Herz ist gebrochen" (yuragi sinmoq), "die Zeit heilt alle Wunden" (vaqt barcha yaralarni tuzatadi) kabi metaforalar yo'qotishning og'rig'ini vaqt va insoniy kuch bilan yengish g'oyasini ifodalaydi.

Nutqiy-pragmatik nuqtai nazardan, o'zbek motam nutqida kollektivlik va diniy birlashuv kuchli sezilsa, nemis motam nutqida shaxsiy ifoda, hissiy nazorat va ijtimoiy masofa muhim o'rinda turadi. Bu ikki yondashuv madaniyatlararo kommunikatsiyada "sokin tasalli" (o'zbekcha) va "sokin empatiya" (nemischa) kabi turli lingvopragmatik modellarni yuzaga keltiradi.

Umuman olganda, o'zbek va nemis tillarida motam bilan bog'liq leksik birliklarning nutqda voqelanishi ularning madaniy tizimlaridagi asosiy qadriyatlar e'tiqod, empatiya, sabr va xotira bilan uzviy bog'liqdir. Bu birliklar nafaqat g'am va yo'qotishni ifodalovchi vositalar, balki xalqning ma'naviy madaniyatini, ijtimoiy birdamligini va insoniy qadriyatlarga bo'lgan munosabatini ko'rsatuvchi lingvistik ko'zgudir.

XULOSA

O'zbek va nemis tillarida motam marosimlari hamda ularning til vositalari orqali ifodalanishi o'ziga xos lingvokulturologik va sotsiolingvistik xususiyatlarga ega murakkab hodisadir. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, har ikki tilda motamga oid leksik birliklar inson ruhiyati, diniy qarashlar va ijtimoiy qadriyatlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning semantik strukturasida milliy tafakkur izlari yaqqol namoyon bo'ladi.

O'zbek tilida motam tili asosan diniy-estetik qadriyatlarga tayanadi, bunda sabr, taqdir, duo, marhumning ruhiga hurmat kabi tushunchalar ustuvorlik qiladi. "Alloh rahmat qilsin", "joyi jannatda bo'lsin", "sabr qiling" kabi iboralar xalqning ruhiy barqarorlikni e'tiqod orqali topish an'anasini ifodalaydi. Bunday so'z birikmalari nafaqat his-tuyg'u ifodasi, balki ijtimoiy birdamlik va ruhiy taskin vositasi sifatida xizmat qiladi.

Nemis tilida esa motam ifodalari ko'proq shaxsiy, neytral va hissiy jihatdan me'yorli shaklda qo'llanadi. "Mein Beileid" (hamdardman), "Ruhe in Frieden"

(tinchlikda yotsin) kabi iboralar sotsiopragmatik jihatdan masofa saqlovchi, ammo samimiy muloqot madaniyatini namoyon etadi. Bu hol nemis jamiyatining individualistik va hissiy turg'unlikni qadrllovchi madaniy modeli bilan uyg'unlashadi.

Taqqoslama tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek motam tili ko'proq kollektivism, diniy qadriyatlar va marosimiy ifoda bilan ajralib tursa, nemis tili individualizm, sivilizatsiyalashgan muloqot va psixologik muvozanatni saqlashga yo'naltirilgan. Shu tariqa, har ikkala madaniyatda motam leksikasining asosiy vazifasi yo'qotish og'rig'ini yumshatish, inson ruhini taskin topishga undash hamda jamiyatning axloqiy-ruhiy barqarorligini ta'minlashdir.

Umuman olganda, motamga oid leksik birliklarning o'rganilishi faqat tilshunoslik uchun emas, balki madaniyatshunoslik, psixologiya va antropologiya sohalari uchun ham muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot til orqali xalqning ruhiy dunyosini, emotsional tajribasini va ijtimoiy xotirasini anglash imkonini beradi. Shu bois, o'zbek va nemis motam madaniyatlarini taqqoslab o'rganish madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, tarjima jarayonida semantik nozikliklarni to'g'ri talqin etish hamda tilning emotsional semantikasini chuqur tahlil qilish uchun samarali ilmiy asos yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI;

1. Mahmudov N. Til va madaniyat: Lingvokulturologik tahlil asoslari. – Toshkent: Fan, 2018. – 212 b.
2. Madvaliyeva A. O'zbek xalqining marosim madaniyatida so'z va ramzlarning ma'naviy mohiyati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2019. – 180 b.
3. Abdullayeva H. O'zbek tilida diniy va marosimiy leksikaning semantik xususiyatlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 145 b.
4. Karimov Z. O'zbek xalq og'zaki ijodida motam ifodalarining lingvopoetik tahlili. // Filologiya masalalari jurnali. – 2021. – №4. – B. 67–73.
5. Hausendorf M., Spitzmüller A., Günthner T. Trauersprache im Deutschen: Formen, Funktionen und kulturelle Muster. – Berlin: De Gruyter, 2017. – 256 S.
6. Wierzbicka A. Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 352 p.
7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: The University of Chicago Press, 2003. – 242 p.
8. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace & World, 1921. – 258 p.

9. Whorf B. L. Language, Thought, and Reality. – Cambridge, MA: MIT Press, 1956. – 270 p.
10. Günthner S. Emotion und Kommunikation im Kontext von Trauer. // Deutsche Sprache, 2018. – №3. – S. 215–229.
11. Iskandarova M. Til va hissiyot: O'zbek tili materiallari asosida lingvopsixologik tahlil. – Toshkent: Fan, 2022. – 190 b.